

Тетяна Подковенко,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6027-161X>

Катерина Чорна,

студентка юридичного факультету
Західноукраїнського національного
університету

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПЦІЇ «ЖИВОГО ПРАВА» ЄВГЕНА ЕРЛІХА

У статті аналізується новаторський підхід Є.Ерліха до розуміння права. Сьогодні ми можемо констатувати з достатніми підставами, що Є.Ерліх мислив право як соціокультурне, духовне за своєю суттю явище, створене спільними зусиллями соціуму. Є.Ерліх був із тих мислителів, які в епоху засилля юридично-позитивістської методології відстоювали принцип плюралізму в поглядах на витоки права, істину в праві, методологію його дослідження. Право в розумінні вченого постає як живе, складне, багатогранне явище, що тісно пов'язане з життєвими обставинами, визначається ними, акумулює в собі багатий світ людської культури.

Ключові слова: соціологія права, живе право, правовий плюралізм, нормативність права, держава, соціальні спілки, суспільство, правова держава, антропологія права.

Подковенко Т., Чорна К.

В статье анализируется новаторский подход Е. Эрлиха к пониманию права. Сегодня мы можем констатировать с достаточным основанием, что Е. Эрлих мыслил право как социокультурное, духовное по своей сути явление, созданное совместными усилиями социума. Е. Эрлих был из тех мыслителей, которые в эпоху засилья юридически-позитивистской методологии отстаивали принцип плюрализма во взглядах на истоки права, истину в праве, методологию его исследования. Право в понимании ученого выступает как живое, сложное, многогранное явление, тесно связанное с жизненными обстоятельствами, определяемое ими, аккумулирующее в себе богатый мир человеческой культуры.

Ключевые слова: социология права, живое право, правовой плюрализм, нормативность права, государство, социальные союзы, общество, правовое государство, антропология права.

Podkovenko T., Chorna K.

The article analyzes Ehrlich's innovative approach to understanding law. Today we can state with sufficient grounds that E. Ehrlich thought of law as a socio-cultural, spiritual in nature, created by the joint efforts of society. E. Ehrlich was one of those thinkers who in the era of the dominance of legal-positivist methodology defended the principle of pluralism in views on the origins of law, truth in law, the methodology of its study. According to Ehrlich, law appears as a living, complex, multifaceted phenomenon that is closely connected with life circumstances, determined by them, accumulates a rich world of human culture.

Keywords: sociology of law, living law, legal pluralism, normativity, state, social unions, society, law-bound state, legal anthropology.

Постановка проблеми. Дослідження проблем сучасного правового розвитку, оцінка накопиченого досвіду минулого у сфері пізнання місця, ролі і призначення права передбачають використання величезного масиву юридичних знань. Це зумовлює потребу здійснення комплексної оцінки світоглядних основ правового буття через призму різних концепцій праворозуміння. Такий плюралістичний підхід створює широку методологічну основу для дослідження права, розкриття його глибинного потенціалу та тісного взаємозв'язку з різними аспектами суспільного життя. Такі тенденції зумовлені суттєвою зміною меж філософсько-методологічного самовизначення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції, сприйнят-

тям права не тільки як соціальної регулювальної системи, а і як чинника культури, феномена сучасної цивілізації [1, с. 18]. За твердженням М. Кельмана, це задає відповідним правовим дослідженням соціокультурний контекст [2, с. 2]. Принципові зміни в методології юридичної науки, передусім «перехід від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму» [2, с. 1], мають відобразитися й на сучасних дослідженнях праворозуміння.

Під впливом складних та неоднозначних глобалізаційних процесів відбуваються зміни і у правовій дійсності, життя вносить корективи і у наше світосприйняття, зумовлює переоцінку, як здавалося раніше, незмінних цінностей. Ще на початку XX століття відомий український теоретик права Б. Кістяківський звернув увагу на різноманітність та різноплановість підходів до розуміння права і зазначав, що «у жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як у науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, ніби вона тільки й складається з теорій, що взаємно виключають одна одну. Найбільш суттєві питання про сутність і невід’ємні властивості права вирішуються представниками різних наукових шкіл зовсім по-різному. Суперечка між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права, саме з вихідного питання – до якої сфери явищ належить право; починається непримиренне розділення напрямів і шкіл у цій сфері» [3, с. 371]. Постає необхідність дослідження не лише особливостей правового регулювання суспільних відносин, але й глибокого переосмислення правової доктрини, котра з розвитком суспільства все більше вбирає в себе ознак людиноцентризму, стає відображенням взаємозв’язку та взаємодоповнюваності соціологічних, ліберальних, природно-правових концепцій, що значно розширює наші знання про світ права.

Кінець XIX – початок XX століття для деяких країн Західної Європи визначив появу нових тенденцій у правовій науці, що відходили від чисто нормативного трактування права та значно розширювали світоглядні засади праворозуміння і намагалися продемонструвати багатогранність правового життя. Право – явище, яке нерозривно пов’язане з конкретним буттям, воно функціонує в глибинах життя, рухається у часі і змінюється разом з ним. І хоч у праві знаходять своє втілення «вічні» цінності – ідеали справедливості, свободи, рівності, – їх зміст з плином часу також зазнає змін: з’являються нові грані, зв’язки, прояви, виміри, які потребують поглибленого осмислення. Розвивається, змінюючись, також низка чинників, які впливають на праворозуміння – цивілізаційних, релігійних, моральних, національних, міжнародних тощо [4, с.7]. Одним з таких підходів, що демонструє складність соціальних зав’язків та їх вплив на правову сферу, є соціологічна концепція права.

Соціологічний підхід до права дає можливість дослідити зв’язок права з доволі складними процесами, які відбуваються в ході суспільної взаємодії та розкрити сутність права як результат впливу різноманітних соціальних чинників на систему норм права і зворотний вплив цієї системи на задоволення потреб суспільства. Розглядаючи соціологічний підхід варто зосередити увагу на концепції «живого права» Є. Ерліха, яка зумовила якісно новий концептуальний підхід до розуміння права і створила науково-методологічну основу для подальших соціологічних досліджень у сфері права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Євген Ерліх (14 вересня 1862 р. – 2 травня 1922 р.) відомий насамперед як засновник соціології права. Наукова спадщина Є. Ерліха складає понад 70 праць, з яких значна частина залишилась в оригіналі – німецькою мовою, окремі з них перекладені англійською, італійською, японською, а також українською мовами. Серед них варто виокремити «Основи соціології права», «Вільне правознаходження та вільне правознавство», «Соціологія права», «Про живе право», «Соціологія і юриспруденція» та інші. Тривалий час радянські науковці, в силу панування позитивістської ідеології, доволі критично ставилися до концепції Є. Ерліха. У сучасних умовах з утвердження ідеї правового плюралізму науковий доробок вченого став об’єктом пильної уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, серед яких М. Антонов, В. Бігун, М. Братасюк, Р. Гаврилюк, В. Костицький, О. Кобан, В. Марчук, П. Пацурківський, М. Ребіндер, Д. Щамбура та ін. Зокрема, за твердженням П. Пацурківського та Р. Гаврилюка, Є. Ерліх «став предтечею відкриття принципу доповнюваності онтологічної сутності об’єктів пізнання некласичного типу наукової раціональності» [5, с. 27]. Ідея нерозривної єдності права і суспільства, породження права суспільством червоною ниткою проходить крізь усю творчу спадщину Є. Ерліха, є одним з основоположних його постулатів [5, с. 29]. М. Братасюк відзначає «наскільки по сучасному звучать його ідеї, які вони адекватні потребам нинішнього життя. Це стосується його ідей про природу права, витоків його, сутності, взаємозв’язку права і культури, зокрема права і моралі, унікальності форм права у різних народів тощо» [6, с. 152]. Відомий дослідник і перекладач праць Є. Ерліха російською мовою М. Антонов зазначає, що «цінність ідей Ерліха пов’язана не з очевидною думкою про те, що право пов’язане з суспільством; їх цінність – у створенні експлікативної схеми, яка дозволяє констатувати та пояснити такий зв’язок.

Центральною ланкою цієї схеми є концепція живого права, яка не «затуманює», а, навпаки, пояснює те, як право формується в суспільстві і транслює в соціальне спілкування уявлення про справедливість» [7, с. 165].

Виклад основного матеріалу дослідження. Євген Ерліх – відомий вчений-юрист, який народився в Чернівцях і навчався у Львівському та Віденському університетах. Доктор соціології права, професор римського права, ректор Чернівецького університету, депутат місцевого парламенту – це далеко не всі досягнення науковця [8, с. 105]. Та Є. Ерліх став відомим на увесь світ саме завдяки своїй праці «Основи соціології права», яка була видана в 1913 р. і ознаменувала появу соціології права як окремої дисципліни. Головна думка цієї роботи полягає у наступному: «У наш час, як і за всіх часів, центр ваги розвитку права не в законодавстві, не в науці права, не в судовій практиці, а в самому суспільстві» [9, с. 64]. Ця теза науковця стала практично його візитівкою і доволі влучно розкриває спрямованість його наукових пошуків. Мова йде про вивчення права у його динаміці, що протиставляється статичному вивченню права у традиційній юридичній догматиці, про необхідність дослідження правосвідомості як кінцевого джерела всього права через конкретні емпіричні дослідження.

У своїй правовій концепції Є. Ерліх змінює акценти правоїзнання: виступає проти державоцентричного розуміння права, говорячи про те, що в середньовічній Німеччині або республіканському Римі «нікому не спаде на думку прирівняти право до держави» [9, с. 74]. Саме тут Ерліх вбачав головну проблему у сприйнятті права. Сучасна йому юриспруденція – це наука, що вивчає теорію застосування тільки державного, писаного права, але залишає поза увагою реальні правила, за якими дійсно живе суспільство і за якими здійснюється правосуддя. На думку вченого, ці правила краще відображають реалії життя, демонструючи свою практичність та затребуваність суспільством.

Дослідження правової культури Буковини, в якій австрійське право функціонувало паралельно, а місцеве звичаєве право відрізнялося від нього, змусило вченого поставити під сумнів ієрархічний підхід до права, який пропагували такі теоретики, як Ганс Кельзен. Є. Ерліх стверджував, що юридичні теорії, які визнають правом лише закони та рішення, описують їх неадекватно. Тому він розрізняв норми прийняття рішень і соціальні норми або норми дії. На його думку, лише останні дійсно керують життям суспільства. За певних обставин вони можуть вважатися правом у колективній свідомості, навіть якщо згоди юристів на це питання немає. Наприклад, комерційна практика може визнаватися і поважатися судами та іншими органами як така, що має регуляторну силу та правове значення.

Вчений трактує право як «цілісну систему правил, які наперед визначають людські вчинки за всіх можливих умов» [9, с. 79]. У цій логіці він показує, як порушення неписаних правил (наприклад, загальних правил поведінки) може спричинити не менші санкції, ніж порушення законів держави.

Є. Ерліх стверджував, що розвиток права, його творення, пізнання, вдосконалення залежать від рівня розвитку суспільства, від спільнот людей, що його складають, яким воно потрібне (сім'ї, релігійної громади, торгової спілки тощо), від розвитку господарських зв'язків, від структур цих спільнот, їх культурних характеристик, здатності їх до консолідації і навпаки, інших особливостей їх розвитку. Правотворчість, наголошував Є. Ерліх, «залежить в значній мірі від масштабу свободи і творчості юристів» [6, с. 153]

Звідси він виводить низку центральних тез усієї книги. По-перше, суспільство складається з незліченної кількості спільнот людей, які він називає «союзами», що взаємодіють між собою. По-друге, право це будь-який внутрішній регулятор дій союзів. Воно може бути як писаним, так і неписаним, що існує нереклексивно або як відомий звичай. Для Ерліха важливо показати, що люди дотримуються такого права за власним бажанням. По-третє, право необхідно для встановлення порядку, а соціологія права повинна вивчати такий порядок [9, с. 95].

Союзи, за Ерліхом, бувають природними та суспільними. Основою природних союзів є такий тип відносин, в який людина потрапляє за фактом свого народження і правил якого вона дотримується нереклексивно. До них відносяться сім'я, рід, народ. Суспільними є союзи, у яких люди усвідомлено визнають певні правила і зазвичай дотримуються їх, як в комерційній чи релігійній організації. Держава ж є найбільшим із будь-яких суспільних союзів, що існували.

Право необхідне для нормального функціонування союзів. З одного боку, воно вибудовує в союзі ієрархію, порядок і робить життя в ньому зрозумілим, а з іншого – забезпечує дію репресивних заходів для тих, хто відкидає ці права. Однак якщо порушуються будь-які значимі для всього суспільства норми або члени слабкого союзу відчувають свою обмеженість і шукають справедливості, то вони звертаються до найсильнішого союзу – держави [10, с. 186]. При цьому Ерліх демонструє, що історично держава не встановлює своє право насильно, а, навпаки, робить законом те, що вже існувало як звичай. Такі закони ні-

коли не суперечать фундаментальним правилам, що склалися в суспільстві. Таким чином, держава є лише однією з форм забезпечення порядку певного виду. Його сила спрямована проти тих, хто був відкинутий усіма іншими соціальними союзами, а при ослабленні держави порядок починає підтримуватись союзами іншого виду.

Концепція «живого права» Є. Ерліха не мала на меті викреслити із суспільного життя юриспруденцію і замінити її собою, а лише намагалася підштовхнути її вивчати і враховувати соціальну дійсність також. Вчений сприймав закон як один із можливих засобів забезпечення права, оскільки був переконаний, що приписи закону можуть стати нормою права лише тоді, коли справді практично застосовуються, а правові норми будуть мертвими поки відображатимуться лише на папері [11, с. 24]. Ефективність того чи іншого правового положення залежить не від тлумачення юристів, а від специфіки соціальної структури суспільства, його інтересів, звичаїв і традицій.

Тобто, Є. Ерліх не намагався довести протилежності офіційного та соціального права і не виключав ймовірності того, що державне право може набути соціальної значимості і стати реально «живим правом». У його соціологічній концепції у пріоритеті стоїть саме право в дії, а головна увага звертається не на положення чинного законодавства, а на реальні правові відносини, які безпосередньо складають зміст «живого права» і здійснюються в суспільстві. Це ті суспільні відносини, що спричинені різноманітними традиціями, звичаями людей, які проживають на певній території, певними господарськими та природними умовами, в яких вони знаходяться [12, с. 42]. Таким нормам властивий глибокий внутрішній соціокультурний зміст, наповненість реаліями життя.

Живе право є основою рутинного формування суспільних відносин. Джерело такого права знаходиться в основі різноманітних соціальних відносин, у яких перебувають люди. Внутрішній зміст такого права – не конфлікт і не судовий процес, а мир і співпраця. Вчений наполягав також на тому, що, як правило, конфлікти у суспільстві вирішують, враховуючи конкретні обставини, безпосередньо самі сторони завдяки принципу справедливості, а не за допомогою абстрактних правових норм. Те, що вважається правом, залежить від типу повноважень, які надають йому юридичного значення серед його передбачуваних адресатів. На думку Ерліха, джерела чинності закону численні. Однак, оскільки деякі з них є політичними, а інші культурними, вони можуть конфліктувати один з одним. Однак це не означає, що, на його думку, усі норми соціальних спілок слід розуміти як «право». Правові норми (визначені соціологічно, а не юридично) відрізняються від моральних або звичаєвих норм тим, що їх порушення супроводжується сильним почуттям несприйняття, а тому вони мають принципове значення для суспільства. Більше того, правові норми поширюються лише на певні види відносин між людьми, їхні правочини.

Є. Ерліх використав широкий каталог емоцій для відмежування правових норм живого права від інших типів неправових норм, що стосуються моралі, етичних звичаїв і правил поведінки. «Різні види норм звільняють різні відтінки почуттів, – стверджував Є. Ерліх, – і різними почуттями ми реагуємо на порушення різних норм». Правова норма живого права унікальна у тому сенсі, що емоційна реакція, яку вона пробуджує у людях у випадку її порушення, є обурення (revolt) [13, с. 42].

Саме з такої позиції відноситься вчений і до закону. Закон не може окреслити усі сторони життя людини, оскільки потреби людей і правовідносини в цілому постійно змінюються і завжди будуть різноманітніші і динамічніші у порівнянні з писаними кодексами і законами [12, с. 42]. Тому Є. Ерліх писав: «Бажання включити в параграфи кодексу право цілої епохи чи цілого народу є таким же безглуздом, як і бажання зупинити струмок в калюжі – те, що з цього вийде, буде вже не живим струмком, а застоюною водою» [9, с. 479].

Згідно з цією концепцією, цінність права – це досить мінлива категорія. Вона прямо пропорційно залежить від суспільства і відносин, які в ньому складаються, а також від основних потреб та інтересів кожної людини. А основним завданням «живого права» є вирішення конфліктів між представниками різних соціальних груп, які виникають через зіткнення їх інтересів.

Австрійський мислитель був переконаний, що тільки соціологічний аналіз права здатний надати в розпорядження законодавців, суддів та інших правозастосувачів той науковий (заснований на фактах і орієнтований тільки на них) інструментарій, який дозволить їм коректно і грамотно виявляти інтереси, які підлягають захисту, і який тим самим буде науковою основою для розвитку і перетворення права [14, с. 364].

Вчений був переконаний, яким би ідеальним не був закон, він завжди відставатиме від реальних відносин у суспільстві. Реально відповідати потребам життя може тільки те право, яке формувалося безпосередньо в процесі функціонування суспільства, в прояві багатовекторності взаємодії соціальних суб'єктів.

Варто зазначити також те, що «живе право» може регулювати не тільки поведінку людини, але й її емоційний стан, напруженість у суспільстві в цілому, тобто виступати регулятором не лише на правовому, але й на психоемоційному рівні.

Дана концепція отримала чимало критики, зокрема від представників позитивістської теорії права через переконання Є. Ерліха про те, що життя мало б перетворитися на пекло, якби регулювалося тільки правом. Проте теорія «живого права», як і природного, досить сильно впливає на правосвідомість людей та формування громадянського суспільства і правової держави, оскільки виявляє ті способи життєдіяльності та саморегуляції, які потрібні для нормального існування людини, суспільства і держави [15, с. 128].

Висновки. Таким чином, висунута Є. Ерліхом концепція «живого права» стала джерелом якісно нового погляду на право. Вчений довів, що при вивченні сучасного права основну увагу слід звертати не на тлумачення офіційного права, а на вивчення правової дійсності сьогодення, роблячи при цьому акцент саме на взаємозв'язку та взаємовпливі права та суспільства [15, с. 129]. Він одним з перших серед соціологів звернув увагу на те, що представники різних етнічних груп по-різному реагують у своїй свідомості на інтерпретоване соціальними інститутами загальнонаціональне австрійське право. Вартим уваги є його аналіз правової поведінки основних етнічних груп, що населяли на той час Буковину, який він провів на основі соціологічного опитування багатонаціонального населення. Вимагає подальшої розробки ідея Є. Ерліха щодо того, що вивчати правосвідомість необхідно в єдності її раціональних і нерациональних елементів та форм вираження як детермінант правової поведінки. Вчений на великому історичному матеріалі продемонстрував дію «живого права», те, як із нього формувалося державне право, і як державне право впливало на живе право. «Правові явища латентно присутні у соціальних практиках, і якби тільки й очікують на соціологічно підкованого юриста, який витягне їх і сформулює у формі норм рішення (прецедентах) чи правових пропозицій (кодексах звичаєвого права, законах тощо)» [7, с. 166]. Водночас Ерліх не встановлює непроникного кордону між живим та державним правом. Такі теоретичні установки вкрай зручні для детального дослідження всіх аспектів відображення норм офіційного права у соціальних практиках. Вченому вдалося зробити перехід від загальних міркувань про соціальні детермінанти права до наукового дослідження цих детермінант, до пояснення механізму їхньої дії, до розуміння факторів, від яких залежать дія даного механізму та сила цих детермінант. Концепція Є. Ерліха істотно розширює горизонти пізнання права, зумовлює багатоаспектний підхід до права та чинників, що його породжують.

Список використаних джерел

1. Рябовол Л. Праворозуміння як наукова проблема: деякі тенденції сучасного етапу дослідження. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Випуск 1 (17). С. 17-22.
2. Кельман М. С. *Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку* : автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 42 с.
3. Кістяківський Б.О. *Вибране* / Б.О. Кістяківський; [упоряд., передм. і приміт. Л.П.Депенчук; пер. з рос. Л.Г. Малишевської; редкол.: В.Ф. Жмир (голов. ред.) та ін]. Київ: Абрис, 1996. 398 с.
4. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів і єдність поняття. Чи можливо це? *Про українське право: часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011-2012. Число VI-VII. С. 6-21.
5. Пацурківський П.С., Гаврилук Р.О. *Методологія правопізнання Євгена Ерліха: неklasична парадигма. Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Випуск 628. Правознавство. С. 27-33.
6. Братасюк М. Г. Значення поглядів Є. Ерліха на особливості юридичного мислення в контексті правової культури постмодерну. *Проблеми філософії права*. 2005. Т.ІІІ. С. 152-156.
7. Антонов М. В. Ойген Эрлих: живое право против правового плюрализма? *Правоведение*. 2013. № 1 (306). С. 157-181.
8. Бігун В.С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина. *Проблеми філософії права*. 2005. № 1-2. С. 105-126.
9. Эрлих О. *Основоположение социологии права* / Пер. с нем. М. В.Антонова; под ред. В. Г. Графского, Ю. И. Гревцова. Санкт-Петербург: ООО «Университетский издательский консорциум». 2011. 704 с.
10. Серебренников Д.Е. Рецензия на книгу Эрлих О. *Основоположение социологии права* / Пер. с нем. М.В. Антонова; Под ред. В.Г. Графского, Ю.И.Гревцова. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум», 2011. *Социологический журнал*. 2020. Том 26. № 1. С. 183-189.
11. Кобан О.Г. Вчення Є. Ерліха про живе право: витребуваність сьогоденням. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 22-24.

12. Фігун Н. І. Концепція «живого права» Євгена Ерліха. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді*. 2018. С.40-43.
13. Тревіньо А. Х. Актуальность классиков для современной социологии права: американский контекст. *Правоведение*. 2013. № 5 (310). С. 26-47.
14. Антонов М. Ойген Ерліх про закон і правосуддя. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 356-368.
15. Шапенко Л. О., Кириченко В. В. Концепція «живого права» Є. Ерліха у вимірі сучасного праворозуміння. *Держава та регіони*. 2019. № 1. С. 125-130.

References

1. Riabovol, L. (2019). Pravorozuminnia yak naukova problema: deiaki tendentsii suchasnoho etapu doslidzhennia [Legal understanding as a scientific problem: some trends of the current stage of research]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Actual Problems of Law*, 1(17), 17-22 [in Ukrainian].
2. Kelman, M. S. (2013). *Metodolohiia suchasnoho pravoznavstva: stanovlennia ta osnovni napriamy rozvytku [Methodology of modern jurisprudence: formation and main directions of development]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
3. Kistiakivskiy, B.O. (1996). *Vybrane [Favorites] / B.O. Kistiakivskiy; [uporiad., peredm. i prymit. L.P.Dепенчук; per. z ros. L.H. Malyshevskoi; redkol.: V.F. Zhmyr (holov. red.) ta in]. [Favorites]*. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
4. Koziubra, M. I. (2011-2012). Pravorozuminnia: pliuralizm pidkhodiv i yednist poniattia. Chy mozhlyvo tse? [Legal understanding: pluralism of approaches and unity of concept. Is it possible?]. *Pro ukrainske pravo : chasopys kafedry teorii ta istorii derzhavy i prava Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – On Ukrainian law: Journal of the Department of Theory and History of State and Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, VI-VII*, 6-21 [in Ukrainian].
5. Patsurkivskiy, P.S. & Havryliuk, R.O. (2012). Metodolohiia pravopiznannia Yevhena Erlikha: neklasychna paradyhma [Eugene Ehrlich's methodology of legal knowledge: a non-classical paradigm]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu – Scientific Bulletin of Chernivtsi University*, 628, 27-33 [in Ukrainian].
6. Bratasiuk, M. H. (2005). Znachennia pohliadiv Ye. Erlikha na osoblyvosti yurydychnoho myslennia v konteksti pravovoi kultury postmodernu [The significance of E. Ehrlich's views on the peculiarities of legal thinking in the context of postmodern legal culture]. *Problemy filosofii prava – Problems of Philosophy of Law*, III, 152-156 [in Ukrainian].
7. Antonov, M. V. (2013). Oihen Эрlykh: zhyvoe pravo protyv pravovoho pliuralyzma? [Eugen Ehrlich: a living right against legal pluralism?]. *Pravovedenye – Jurisprudence*, 1 (306), 157-181 [in Russian].
8. Bihun, V.S. (2005). Yevhen Erlich: zhyttia i pravoznavcha spadshchyna [Eugene Ehrlich: life and legal heritage]. *Problemy filosofii prava – Problems of Philosophy of Law*, 1-2, 105-126 [in Ukrainian].
9. Erlich, O. (2011). *Osnovopolozhenie sotsiologii prava [Fundamentals of the Sociology of Law] / Per. s nem. M. V.Antonova; pod red. V. H. Hrafskoho, Yu. Y. Hrevtsova. Sankt-Peterburg: OOO «Unyversytetskyi izdatelskyi konsortsyum»* [in Russian].
10. Serebrennikov, D. Ye. (2020). Retsenziya na knigu Erlich O. Osnovopolozhenie sotsiologii prava [Review of the book Ehrlich O. Foundations of the sociology of law]. *Sotsyolohycheskyi zhurnal – Sociological Journal*, 26, 1, 183-189 [in Russian].
11. Koban, O.H. (2014). Vchennia Ye. Erlikha pro zhyve pravo: vytrebuvannist sohodenniam [E. Ehrlich's doctrine of living law: demand for the present]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, 1, 22-24 [in Ukrainian].
12. Fihun, N. I. (2018). Kontseptsiia «zhyvoho prava» Yevhena Erlikha [Eugene Ehrlich's concept of «living law»]. *Pravova systema Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehtratsii: pohliad studentskoi molodi – The legal system of Ukraine in the context of European integration: the view of student youth*, 40-43 [in Ukrainian].
13. Trevino, A. Kh. (2013). Aktualnost klassikov dlya sovremennoy sotsiologii prava: amerikanskiy kontekst [The Relevance of the Classics for Contemporary Sociology of Law: An American Context]. *Pravovedenie – Jurisprudence*, 5 (310), 26-47 [in Russian].
14. Antonov, M. (2012). Oihen Erlich pro zakon i pravosuddia [Eugen Ehrlich on law and justice]. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava – Philosophy of law and general theory of law*, 2, 356-368 [in Ukrainian].

15. Shapenko, L. O. & Kyrychenko, V. V. (2019). Kontsepsiia «zhyvoho prava» Ye. Erlikha u vymiri suchasnoho pravorozuminnia [Ehrlich's concept of «living law» in the dimension of modern legal understanding]. *Derzhava ta rehiony – State and Regions*, 1, 125-130 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.11.2021.